

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2008 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2009

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2008

2

Vilnius 2009

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2008

2

Vilnius 2009

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER

Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2009

© Straipsnių autoriai, 2009

ATSIMINIMAI

BRONISLOVAS GENZELIS

KGB* LIETUVOJE SAJŪDŽIO SUSIFORMAVIMO IŠVAKARĖSE IR PO JO

Norėčiau aptarti KGB veiklą dviem aspektais: pirma, pabandyti atskleisti jo veiklos mechanizmą ir, antra, KGB veikimą Sąjūdžio struktūrų formavimosi ir veiklos metais. Mažstant apie KGB veiklą šiuo laikotarpiu, pravartu prisiminti sukauptas žinias apie šios institucijos evoliuciją. Imperijos saugumo tarnybomis susidomėjau pragmatiniais sumetimais, kai po 1991 m. rugpjūčio 19–21 d. pučo ir jo pralaimėjimo subyrėjus Tarybų Sąjungos imperijai, KGB Lietuvoje formaliai nutraukė savo veiklą ir kai Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba sudarė Balio Gajausko¹ vadovaujamą komisiją, kurios nariu buvau paskirtas, tą tarnybų veiklai iširti Lietuvoje. Prie komisijos buvo įkurtas ją aptarnaujantis techninis aparatas. Pagrindinis komisijos tikslas buvo išsiaiškinti, ar Lietuvos Aukščiausioje Taryboje ir vyriausybėje yra KGB agentų.

Susipažinimas su KGB archyvais ir struktūra. Buvusiuose KGB rūmuose įsikūrusi komisija pradėjo inventorizuoti tai, ką rado. Šiandien sunku atsakyti į klausimą, kur dingo kai kurie dokumentai: ar kagėbistai sunaikino, ar saviškiai nežinia kodėl išvogė. Be to, dalį dokumentų KGB išvežė arba sunaikino dar iki 1991 m. kovo 11 d. Taigi kagėbistai mums paliko tai, ką norėjo palikti.

Pirmosios žinios apie archyvų naikinimą buvo gautos 1989 m. rudenį. Vieną tų metų rudens vakarą man paskambino iš Sąjūdžio būstinės ir pranešė, kad iš KGB

* KGB – *Комитет государственной безопасности* – Valstybės saugumo komitetas. TSRS valstybės struktūra.

¹ Balys Gajauskas (g.1926) – rezistentas, 36 metus kalėjęs Tarybų Sąjungos kalėjimuose, nepriklausomybės akto signataras, 1991–1992 m. Lietuvos saugumo departamento generalinis direktorius. 1992 m. spalio 25 d. išrinktas Lietuvos Respublikos Seimas neatnaujino komisijos veiklos. Jos techninio aparato bazėje buvo įkurtas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras ir Ypatingasis archyvas.

rūmų bandoma išvežti archyvus. Skubiai nuvykau. Prie rūmų sutikau būrį vilniečių, neleidžiančių iš jų išvažiuoti pakrautiems dokumentų sunkvežimiams. Minios priekyje stovėjo TSRS liaudies deputatai Kazimieras Motieka, Romualdas Ozolas ir Zigmąs Vaišvila. Sunkvežimiai tiesiog rėmėsi į jų krūtines. Prisijungiau ir aš. Nežinau, kiek laiko stovėjome. Sunkvežimis atgaline eiga nuslinko į kiemą (neišdrįso važiuoti ant minios ir TSRS liaudies deputatų). Po kurio laiko iš kiemo pasklido dūmų kvapas. Ar jie degino, ar imitavo, to pasakyti negaliu.

Po pučo komisija perėmė KGB patalpas ir archyvus. Į komisijos rankas pateko KGB karininkų sąrašai, kagėbistų tarnybinių ir namų telefonų numeriai, archyvai. Tačiau, kol komisija pradėjo veikti ir perėmė archyvus, KGB rūmuose buvo chaosas. Kurį laiką po juos bastėsi KGB karininkai, mūsų savanoriai, žodžiu, kas netingėjo. Tad jokio oficialaus dokumentų perdavimo nebuvo, bent komisija jų negavo.

Pagal oficialią KGB versiją agentūrinė kartoteka iš Lietuvos buvo išgabenta į „Šiaurės miestelį“ – okupacinės kariuomenės dislokavimo vietą, esą ten buvo sudeginta (pagal kitą versiją – išvežta į Rusiją, kur ir dabar saugoma). Taigi pirminiai agentų sąrašai ir jų užpildytos kortelės komisijos nepasiekė, tačiau liko įvairūs Lietuvos KGB padalinio – Valstybės saugumo komiteto prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos susirašinėjimai, tarp jų su šeimininkais Maskvoje, agentūriniai pranešimai, jų analizės tekstai, įkalintų ir sekamų asmenų bylos. Pagal juose esamus slapyvardžius reikėjo aiškintis, kas yra kas.

Įdomiai atrodė paliktos saugomos bylos. Vienose – pilni tekstai, kitose žiojėjo iškirptos skylės, trūko puslapių, trečiose – rašalu užbrauktos pavardės. Kas tai? Atsitiktinumai? Pasitelkus dabartinę techniką, išstrintą tekstą galima atkurti. Kodėl vienos pavardės paliktos, kitos tiesiog iškirptos, o trečios tik pajuodintos? Lietuvos KGB padaliniai nebuvo staiga užklupti. Jie turėjo pakankamai laiko pasitvarkyti (specialiosios tarnybos ne viską dokumentuoja – pasikliaujama ir žodiniais nurodymais, dažnai jie svaresni negu raštiški).

Mano galvoje kirba mintis: gal jie mums paliko tai, ką norėjo, kad mes žinotume, ir taip nukreiptų dėmesį nuo vertingų agentų. Matyt, prieš paliekant dokumentą archyve, jis buvo kruopščiai išanalizuotas, siekiant apsaugoti vertingus agentus, paaukojant menkaverčius, tuo pačiu po atsikuriančios valstybės pamatais padedant sprogstamosios medžiagos.

Apklausinėjome KGB karininkus apie konspiracinius butus, jų darbą su agentais, verbavimo mechanizmą, studijavome rastus dokumentus. Komisijos darbinė grupė apibendrindavo tuos duomenis. Išsamūs komisijos posėdžių protokolai, kiek pamenu, nebuvo rašomi, todėl jų ir negalima rasti jokiuose archyvuose. Gal kai kas ir vedė asmeninius užrašus. Dėl gautų asmeninių KGB darbuotojų vestų ir mums paliktų die-

noraščių autentiškumo kyla daugybė klausimų. Dėl to studijavau kitus prieinamus šaltinius (viešai paskelbtus kagėbistų prisiminimus, mūsų archyve esamą operatyvinę medžiagą, pokalbius su įvairiais pareigūnais, turėjusiais kontaktų su specialiomis tarnybomis), dalyvavau likusių Lietuvoje KGB karininkų apklausoje, tiek tų, kurie nepriklausomybės išvakarėse pasitraukė iš KGB ir siekė tarnauti naujai Lietuvos vyriausybei (ar tarp jų nebuvo pasitraukusių su užduotimis?), ir tų, kurie iki pat imperijos žlugimo ištikimai jai tarnavo, kad visa tai galėčiau sulyginti. Renkant medžiagą daug pagelbėjo komisijos darbuotojai Nijolė Gaškaitė ir Juozas Starkauskas.

Paprastai saugumiečius klausinėju drauge su Jurgiu Jurgeliu². Kiek žinau, panašiai elgėsi ir kiti komisijos nariai, mat dviese kalbėtis su profesionaliais saugumiečiais buvo jaučiau (komisija neturėjo aiškaus reglamento). Į komisijos posėdžius paprastai buvo kviečiami tik bendradarbiavimu su KGB (eilinių šnipelių veikla nedomino) įtariami asmenys, buvo aiškinamasi, ar pagrįsti jiems pateikti kaltinimai. Komisijos posėdžiai būdavo uždari. Komisija neprivalėjo iš eilinių agentų išgauti prisipažinimą ir suteikti jam „nuodėmių atleidimą“. Jeigu kas tai ir darė, tai buvo saviveikla, neturėjusi juridinės galios. Komisija galėjo surinkti įkalčius, o juos patvirtinti ar paneigti buvo Aukščiausiojo teismo galioje.

Žinios apie KGB. Mūsuose daugiausia rašyta apie jos vykdytas represijas Lietuvoje. Neturiu aiškios pozicijos, ar visuomet tikslinga statyti į vieną gretą ČK, OGPU, NKVD, MGB ir kitais pavadinimais stalinizmo epochoje veikusias saugumo tarnybas ir mums gerai žinomą KGB, tai yra, šių institucijų veiklos iki 1953 m. ir po jų. Iki diktatoriaus mirties imperijos saugumo tarnybos vadovavosi nuostata, kad artėjant prie komunizmo, klasių kova aštrėja: didėja klasinių priešų gretos (jie skverbiasi visur: į kariuomenę, partinį ir valstybinį aparatą, į saugumo struktūras). Saugumiečių darbo rodiklis – išaiškintų priešų skaičius. Tada rengtos įvairios provokacijos, kad kuo daugiau būtų nuteista, sušaudyta, todėl nepraktikuotas asmenų, įtariamų priešvalstybine veikla, uždarymas į psichiatrines ligonines.

Saugumiečiai patys organizuodavo fiktyvias „pogrindines“ organizacijas, kad išaiškintų potencialius klasinius priešus. Lietuvoje beveik neliko vietų, kuriose nekurtos tokios organizacijos. Ant provokatorių meškerės pakliūdavo naivus mūsų jaunimas. Pavyzdžiui, ar igudęs kovotojas gali įkliūti į tokius spąstus, kai iš jo reikalaujama raštinio prašymo priimti į organizaciją, kurios tikslas kovoti su okupaciniu režimu? Tokie pareiškimai ir tapdavo priešiškos veiklos „įrodymu“. Turime prisiminti ir kitką: kartais vėliau ir patys tos „veiklos“ organizatoriai būdavo išvadinami provokatoriais, neretai

² Jurgis Jurgelis (g. 1942) – nepriklausomybės akto signataras, 1991–1992 m. Komisijos KGB veiklai iširti Lietuvoje narys, 1993–1998 m. Lietuvos saugumo departamento generalinis direktorius, saugumo tarnybos generolas.

ir patys sušaudomi, kad neliktų provokacijų liudininkų. Tai puikiai žinojo ir gorbačiovinės „pertvarkos“ meto kagebistai, tad jie siekė nepersistengti, ypač tuo metu, kai iš Maskvos nebuvo aiškių nurodymų. Juolab, kad nuo chruščiovinių reformų buvo pasikeitęs statusas: KGB privalėjo apie savo veiklą ir pastebėjimus informuoti ir vietinius TSKP lyderius, ko nebuvo anksčiau. Stalinizmo epochoje NKVD ar MGB veikė visiškai nepriklausomai nuo vietinių partinių vadukų, tiksliau, ir juos prižiūrėdavo. Manau, tuo laikotarpiu joks normalus žmogus nebūtų galėjęs dirbti tose struktūrose, todėl visi tuometiniai darbuotojai gali būti įtariami nusikalstama veikla.

Po Stalino mirties situacija kito (mažėjo saugumiečių galios), saugumiečių gretas papildė ir asmenys, tiesiogiai nedalyvavę kruvinose orgijose. Analizuojant KGB pareigūnų, dirbusių net „pertvarkos“ metais Lietuvoje, biografijas, akivaizdu, kad nemaža jų dalis savo karjerą³ pradėjo dar iki diktatoriaus mirties. Negi jų mąstyme neliko to, kas skiepyta stalinizmo metais? Bet ar galime viską suabsoliutinti? Vieni į KGB ateidavo iš specialių saugumiečių mokyklų, kiti į KGB struktūras gaudavo paskyrimą kaip įvairių aukštųjų mokyklų absolventai. Vieni priimdavo tuos paskyrimus su džiaugsmu dėl geresnių atlyginimų, lengvatų gauti butą ir panašiai, kiti tiesiog nesugebėdavo išsiskirti. Neatmestina prielaida, kad gyvenimo realijos veikė ir jų mąstyseną.

Kažkodėl iš mūsų akiračio išsprūsta GRU (*Главное разведовательное управление*). KGB buvo vieša įstaiga, formaliai vyriausybės struktūroje (Valstybės saugumo komitetas prie TSRS Ministrų tarybos). Ji turėjo oficialius padalinius respublikose, rajonuose, jos vadovai buvo žinomi kaip vyriausybių nariai. Tuo tarpu GRU slapta institucija buvo tiesiogiai pavaldi TSRS Gynybos ministerijos generaliniam štabui, per jį – TSRS Gynybos komitetui, kurio pirmininkas būdavo komunistų partijos CK generalinis sekretorius. Vietos partiniai bosai net formaliai negalėjo veikti GRU. Jie nebuvo net vietinių partinių organizacijų įskaitoje. GRU veikla vietose buvo griežtai konspiruota. Ji remdavosi profesionaliai parengtais ir į įvairias struktūras infiltruotais agentais. Tikslas – kova prieš užsienio žvalgybas, terorizmą, galimus valstybės perversmus. GRU šnipinėdavo ir partinį aparatą, ir pačią KGB. Žinoma, KGB agentūra galėjo skverbtis ir į GRU. Šios „firmos“ tarpusavyje konkuruodavo.

Studijuodamas paliktus KGB archyvus aptikau, kad Lietuvoje GRU vadovavo „General Rižov“. Lietuvos KGB padalinio telefono knygoje su grifu „visiškai slaptai“ įrašytas jo telefono numeris, kuriuo galima buvo susisiekti tik per „Šiaurės karinio miestelio“ komutatorių (juo pasinaudoti turėjo teisę tik Lietuvos KGB padalinio vadovas ir jo pavaduotojas). Nė vienas KGB karininkas negalėjo atsakyti, ar tai generolo

³ Pavyzdžiui, Lietuvos KGB padalinio vadovui, generolui Edvardui Eismuntui pirmasis saugumo karininko leitenanto laipsnis buvo suteiktas 1952 m. kovo 28 d. Prieš tai jis du metus mokėsi MGB mokykloje. Po to sėkmingai kopė karjeros laiptais.

tikroji pavardė ar slapyvardis. Kartu su J. Jurgeliu bandėme ieškoti jo pėdsakų, bet aukščiausieji kagėbistų pareigūnai skėščiojo rankomis: „mes nieko daugiau nežinome“. Ir taip niekam iš komisijos narių nepavyko išsiaiškinti, ar toks generolas Lietuvoje buvo, ar tai tik rezidento slapyvardis. Juo labiau liko atviras klausimas, kur jis dingio.

Ta proga turime prisiminti KGB ir GRU santykį su savo agentūromis. Šiuo požiūriu GRU ir KGB iš principo skyrėsi. GRU neverbavo agentų. Joje dirbo vien profesionalai, baigę saugumiečių mokyklas, be to, turintys atitinkamą išsilavinimą ir paklausią specialybę. Tokie karininkai būdavo įdarbinami GRU dominančiose struktūrose. Apie juos neturėjo informacijos net vietiniai partiniai veikėjai. Jais galėjo būti tiek nepartiniai, tiek TSKP nariai. Apie šios institucijos veiklą Lietuvoje mažai ką žinome. Veikė įvairios priedangos organizacijos (firmos, spaudos agentūros), kurių šyda, agentų verbavimo mechanizmą šiek tiek praskleidžia KGB pulkininkas Ričardas Vaigauskas⁴ (kiek jo prisiminimuose yra tiesos, taip pat nežinia).

Nuo chruščiovinio atšilimo įtvirtinta nuostata, esą mokslas įrodo, jog žmonijos laukia šviesi komunizmo ateitis, todėl juo netikėti gali arba tamsuoliai, arba nestabilios psichikos asmenybės (prisiminta carinėje Rusijoje taikyta priemonė – kitaminčių uždarymas į psichiatrines ligonines), arba užsienio žvalgybų agentai, bet specialiai priešų neieškota, koncentruotasi į profilaktinį darbą.

Šiems veiklos pokyčiams turėjo įtakos ir subjektyvūs veiksniai. Mat stalinizmo epochoje viskas priklausė nuo diktatoriaus malonės – visi buvo lygūs savo beteisiškumu, drebėjo dėl savo gyvybės (nė vienas aukštas saugumo pareigūnas nemirė savo mirtimi) – buvo aišku, kad pažeidžiama visų nekaltumo prezumpcija. Tokia savivalė netenkino nomenklatūros – jie siekė sukurti sistemą, kuri užtikrintų jų asmeninį saugumą (tas ratas plėtėsi). Savisaugos instinktas vertė keisti sistemą. Dėl to susiformavo sistema, pagal kurią žmogus buvo tuo saugesnis, juo aukštesnei hierarchijos pakopai (ir labiau žinomas) priklausė.

Platesniam skaitytojų ratui šiandien galbūt ne tiek rūpi detali KGB struktūra, kiek Pirmosios (agentūrinis darbas užsienyje) ir Antrosios (agentūrinis darbas su kitaminčiais) valdybų veikla Sąjūdžio susiformavimo išvakarėse ir jo veiklos metu. Tokios kaip Antroji valdyba buvimas normaliose valstybėse būtų laikomas nusikalstama veika, nes jose valdžios kritiku, kitaminčių buvimas – normalus dalykas.

Lietuvos KGB padalinys užsienyje vykdė dvejopą veiklą: ekonominę žvalgybą vadinamosiose kapitalistinėse šalyse ir „darbą“ su išeiviais. Šis darbas buvo koncentruotas Pirmoje valdyboje, kvalifikuočiausiame KGB padalinyje. Užsienyje ir šalies viduje veikė įvairios priedangos organizacijos. Su KGB tiesiogiai buvo susijusios to-

⁴ R. Vaigauskas, *Slaptajame protų kare (tarybinio žvalgo prisiminimai)*, Vilnius, 2005.

kios institucijos kaip „Glavlitas“ ir Religinių reikalų taryba, nors juridiškai jai ir nebuvo pavaldžios. Lietuvoje buvo tų įstaigų atstovybės.

„Glavlito“ pavadinimas net neverstas į lietuvių kalbą, nors tai rusiškų žodžių *Главное литературное управление* vedinys, lietuviškai reiškiantis „Vyriausioji literatūros valdyba“. Tai – cenzūros žinyba. Be jos sankcijų negalėjo pasirodyti nė vienas leidinys, teatro pastatymas, ji nuolat prižiūrėjo bibliotekas, kad jose nebūtų jokios įtartinos literatūros, nustatydavo naudojimosi literatūra taisykles, sąrašus, kontroliavo ir į privačias rankas iš užsienio patenkančius leidinius. Cenzoriai tikrino net aukščiausių LKP pareigūnų raštus. Be Religinių reikalų tarybos įgaliotinio Lietuvoje įstaigos nė vienas kunigas negalėjo gauti paskyrimo. Jos rankose buvo visa KGB turima informacija apie dvasininkus. Šių įstaigų vadovai paprastai būdavo kadriniai KGB karininkai, kartais tituluojami kaip „atsargos“. „Glavlito“ ir Religinių reikalų tarybos įgaliotinio letena buvo jaučiama iki pat nepriklausomybės atgavimo, nors gorbačiovinės pertvarkos laikais jų įtaka sumažėjo (cenzūros nesankcionuotiems leidiniams nebuvo iškeltos baudžiamosios bylos, nors pagal dar veikiančius įstatymus galėjo būti iškeltos). Imperijos represinės struktūros negalėtų išplėtoti savo veiklos, jei nebūtų turėjusios plataus agentų ir skundikų tinklo.

Agentai ir paprasti skundikai. Pasak prancūzų filosofo J. P. Sartro, išdavikus gimdo epocha. Tam, kad taptum išdaviku, reikia, kad: 1) turėtum ką išduoti ir 2) būtų išdavystei paklausa. Gali žmogelis turėti visą išdaviko potencialą, bet jeigu jo kelyje nepasitaikys, ką galėtų išduoti ir kam išduoti, – visą gyvenimą ir nerealizuosis kaip išdavikas. O aneksuotoje Lietuvoje išdavystės poreikis buvo didžiulis.

Agentų verbavimo mechanizmas buvo maždaug aiškus: nuo tiesioginio šantažo iki tiesioginio pirkimo (pinigais, pažadais padėti kopti karjeros laiptais, jai pavykus, bendradarbiavimo dokumentai buvo sunaikinami, kad išsaugotų ateinančioms kartoms „nepriekaištingą“ vardą). KGB karininkas su numatomu verbuoti asmeniu atlikdavo vadinamąjį išankstinį verbavimo darbą. Jeigu asmuo sutikdavo bendradarbiauti, jis užpildydavo agento kortelę, kurioje būdavo fiksuojama agento pavardė, vardas, tėvo vardas, gimimo metai, suteiktas slapyvardis. Agentas pasirašydavo, po parašu sekė verbavusio karininko laipsnis, pavardė ir parašas. Paprastai verbuodavo iš kagėbistų dominančių grupių (dvasininkų, politinių kalinių, tremtinių ir šiaip įtariamų „antitarybine veikla“ asmenų grupių). Dažniausiai tai buvo žmonės, patys pakliuvę į KGB akiratį. Kagėbistai tokiems asmenims siūlydavo atgailauti ir tarnauti. Už suteiktas paslaugas prižadėdavo nutraukti persekiojimą, atleisti nuo bausmės ar kitaip atlyginti.

Neturint pačių agentų įskaitos kortelių, juos ne taip paprasta identifikuoti. Slapyvardžiai buvo segami prie vadinamųjų „patikėtinių“ ir sekamų asmenų pavardžių. Agentas žinojo savo slapyvardį, o pastarieji ne. „Patikėtiniu“ laikytas asmuo, iš kurio

agentas ar saugumo pareigūnas gauna informaciją, pastarajam net nežinant su kuo kalbasi ir ką norima iš jo išpešti. Skaitant tik saugumiečių pranešimus galima niekuo dėtą asmenį prilyginti agentui. KGB naudojosi ir „įtakos agentų“ paslaugomis. Šiais tapdavo įtakingi asmenys, dažniausiai užsienyje. Jie neteikdavo KGB jokios informacijos – jų tikslas buvo formuoti palankų Tarybų Sąjungos įvaizdį, neretai jie skleisdavo ir dezinformaciją.

Žmonės iki pat nepriklausomybės tikėjo, kad kiekviename darbo kolektyve, kiekvienoje studentų grupėje būta KGB agento. Drįstu abejoti, ar taip buvo. Šį mitą skleidė ir patys kagėbistai, kad nuolat palaikytų baimės jausmą. Didesnę žalą žmonėms darė skundikai.

Skundikai – tai KGB neužverbuoti asmenys, kitaip nei agentai, savanoriškai rodę savo lojalumą. Jais buvo tiek TSKP nariai, tiek eiliniai piliečiai. Skūsta įvairiais sumetimais: vieni tiesiog troško parodyti savo lojalumą ir taip gauti dividendų, kitiems rūpėjo suvesti asmenines sąskaitas su kaimynais ar bendradarbiais, tretii – dėl savo idėjinių įsitikinimų. Skundikai niekuo nerizikavo: išdėstytiems skunde faktams nepasitvirtinus, skundikas nenukentėdavo (teigta, kad kiekvienas tarybinis žmogus turi teisę turėti savo nuomonę apie galimus santvarkos priešus). Per skundikus ne vienas asmuo neteko laisvės ar kitaip patyrė represijų. Dauguma agentais tapdavo prievarta, o skundikai buvo savanoriai.

Skundikų pavardžių neraskite jokioje KGB kartotekoje. Už jų juodą darbą niekas neatlygindavo. Į skundus tiesiog reaguodavo: jeigu dėstomi „faktai“ kagėbistus sudomindavo, pavesdavo tikrinti savo agentūrai, parengdavo bylą. Geriausiai atveju skundikas teismo procese dalyvaudavo kaip liudininkas (ideologiniai skundikai buvo skatinami). Ir dabar negalime patraukti skundikų jokion atsakomybėn, mat jie tikina, kad veikė pagal savo įsitikinimus. Ar galima žmogų bausti už įsitikinimus, net jeigu jis jais su kuo nors ir pasidalija? Tad šitos kategorijos asmenys yra privilegijuoti: jiems nereikia liustruotis kaip agentams. Jie ir dabar gali būti normalūs piliečiai, vaizduoti, esą jų pažiūros pakito ir jie yra Lietuvos patriotai. Ką darysi, jeigu neturi jėgų jais pasitikėti.

Apie agentus – kita kalba. Juk ne vienas tokiu tapo ne savo noru. Peržvelgus Sąjūdžio išvakarėse rašytus agentų pranešimus, aiškėja, kad didelei daliai būdingi tiems laikams paprasti, nieko nesakantys atsirašinėjimai, dažnai nesiekiami sužlugdyti įtariamojo, žinoma, jeigu gaudavo tiesioginę užduotį sekti konkretų asmenį (tokiu atveju įtariamąjį sekėdavo keli agentai, saugumiečiai sulygindavo jų pranešimus ir nustačius, kad agentas sąmoningai kažką nuslepia, jis sulaukdavo nemalonių), kas kita – skundikai, jiems netrūkdavo konkretumo...

Agentai skatinti įvairiai: nuo gąsdinimo iki tiesioginio pamaloninimo, kuris ypač taikytas važiuojant į užsienį. Tam buvo sukurtas mechanizmas: kiekvienas pretendentas, norintis stažuotis ar svečiuotis Vakarų (ar vadinamajame tada trečiajame) pasaulyje, privalėjo išvažiavimo dokumentus forminti prieš dvejus metus (čia išimtys niekam, išskyrus aukščiausio rango nomenklatūrininkams bei užverbuotiems agentams, nebuvo taikomos). Išvažiuojančio asmens buvo tikrinama per visus KGB filtrus. Čia buvo nesvarbu, ar norintis išvykti yra TSKP narys ar ne. Svarbiausia nustatyti išvažiuojančio asmens patikimumą (ar nepasiliks užsienyje?), kandidato tinkamumą agentūriniam darbui (analizė byloja – verbutas maždaug vienas iš keturių). Jeigu numatytas pretendentas atsisako būti agentu, jam apskritai užkertamas kelias išvykti į užsienį, net į satelitines valstybes. Bijota, kad kas nors nesumanytų negrįžti į „socializmo šalį“ ir viešai nepapasakotų apie savo verbavimą.

Formaliai leidimą išvažiuoti duodavo Išvažiavimo komisija, Lietuvoje vadovaujama CK sekretoriaus ideologijai, kurios nariai būdavo kagėbistai. Taigi be KGB žinios neišvažiudavo nė vienas asmuo, net į turistinę kelionę, juo labiau į mokslinę komandiruotę. Jeigu išleistas nesugrįždavo, nemalonumų sulaukdavo visi, kurie pritarė išvažiavimui. Jeigu dėl kurio nors asmens patikimumo kildavo abejonių, jo neišleisdavo į užsienį. Taigi prie kiekvieno vykstančio į užsienį atsirasdavo užrašas „patikimas“.

Užverbutas asmuo pasirinkdavo slapyvardį, iš Pirmosios valdybos gaudavo KGB rezidento toje šalyje kontaktinį telefoną. Kiekvienoje šalyje Tarybų Sąjungos ambasados, kaip ir visos didžiosios valstybės, turėjo savo KGB ryšių karininką, kurio funkcijos buvo rūpintis ambasados saugumu bei palaikyti ryšius su tos šalies saugumo tarnybomis. Jis buvo viešas asmuo ir nebūtinai rezidentas (juo galėjo būti bet kuris ambasados darbuotojas – dažniausiai žurnalistai, verslininkai ir panašūs neutralūs asmenys, neretai ir reziduojamos šalies piliečiai). Kiekvienas žmogus, vykdamas į kitą šalį, paprastai pasirūpindavo ambasados telefonu, jeigu jam prireiktų kokios paramos. Prisistatymas ambasados tarnautojui slapyvardžiu būtų sukėlę nuostabą (slapyvardžiu būdavo prisistatoma tik rezidentui). Kiekvienas, atvykęs iš užsienio komandiruotės, privalėjo savo įstaigos Užsienio ryšių skyriui rašyti ataskaitą, kurią pasirašydavo savo pavarde. Jeigu ataskaita sudomindavo saugumiečius, pasiimdavo ją, bet ji ir figūruodavo tikra rašiusio asmens pavarde. Teigimas, esą visiems važiuosiems į užsienį suteikdavo slapyvardžius, nepagrįstas. Pirmoji ir Antroji valdyba turėjo skirtingus agentus ir tarpusavyje jais nesidalydavo

KGB ir komunistų partija. Stalinizmo epochoje saugumo struktūros buvo tiesiogiai pavaldžios diktatoriui, su jų pagalba jis valdė šalį, kontroliavo ir pačią komunistų partiją. Po diktatoriaus mirties situacija pasikeitė: KGB atsідūrė komunistų partijos pavaldume. Praktiškai visi KGB karininkai buvo komunistų partijos nariai, buvo vieti-

nių partinių struktūrų įskaitoje. Pochruščioviniu laikotarpiu niekas netapdavo vietinio KGB padalinio vadovu be tų sričių komitetų ar respublikos kompartijų CK sutikimo. Žinoma, juos tvirtinimui pristatydavo aukštesnės KGB instancijos. Bet ir vietiniai komunistų partijos funkcionieriai galėdavo tarti savo žodį. Be jų palaiminimo saugumiečiai negalėjo kopti karjeros laiptais. Po chruščiovinio atšilimo kagėbistams buvo uždrausta verbuoti į savo agentūrą TSKP narius, išskyrus Pirmąją valdybą. Jeigu užverbuotasis įstodavo į TSKP, jį išbraukdavo iš agentų sąrašų, kaip ir nepartinius, padariusius karjerą. Tad šiandien, remiantis vien Lietuvos archyvais, neįmanoma nustatyti, ar kuris vėliau iškilęs veikėjas nepradėjo savo veiklos nuo saugumo informatoriaus.

Lietuvos KGB šefas nuolat supažindindavo LKP CK pirmąjį sekretorių su slapčiausia medžiaga. Vietos skyrių vadovai nuolat informuodavo miestų ir rajonų partijos komitetų vadovus apie pastebėtas *antitarybines nuotaikas*, derino su jais savo veiksmus. Aukštosioms mokykloms, mokslo įstaigoms ir kūrybinėms sąjungoms KGB skirdavo kuratoriais savo karininkus. Jie palaikydavo ryšius su įstaigų vadovais, kadru ir ryšių su užsieniu skyriais, kurių vadovais tapdavo patikimi asmenys, laiminami vietinių partinių lyderių. Tai nereiškia, kad tų skyrių darbuotojai būdavo agentai, bet ryšius turėjo palaikyti. Atėjusiam KGB darbuotojui jie privalėjo suteikti visą jį dominančią informaciją apie įstaigos darbuotojus.

N. Chruščiovas visai atribojo galimybę kištis į partijos vidaus reikalus, o po 1968 m. Čekoslovakijos įvykių situacija pradėjo keistis: vietų partiniams lyderiams rekomenduota savo biuruose turėti KGB atstovus, kurie sėdėdavo posėdžiuose, reikšdavo savo nuomonę svarstomais klausimais, visų pirma kadriniais. Žinoma, viską nulėmdavo pirmojo sekretoriaus žodis. Bet jeigu kagėbistas ir toliau likdavo prie savo nuomonės, jis galėjo informuoti savo viršininkus, o tie sprendavo, kaip toliau elgtis. Grubiai tariant, kagėbistai buvo Maskvos sarginiai šunys ir papildomos akys, jie niekada neskubėdavo pareikšti savo nuomonės principiniais klausimais (istorinė patirtis juos išmokė, kad persistengti yra rizikinga).

Pastaruojų laikotarpiu KGB privalėjo dirbti „profilaktinį darbą“ – iš anksto įspėti įtariamuosius apie galimas sankcijas prieš juos, jeigu jie nesiliaus veikę „priešiškai“. KGB darbo broku buvo laikoma, jeigu jų „globojamoje“ teritorijoje pasirodydavo daug „priešiško elemento“. Kas kita, jeigu koks mūsuose išleistas leidinys pasirodydavo užsienyje. Visų pirma stengtasi įrodyti, jog tai užsienyje veikiančių priešų darbas. Jeigu to nepavykdavo padaryti, iš kailio nertasi, stengiantis išaiškinti „kaltininkus“. Šiuo laikotarpiu netaikytas inscenizavimas, praktikuotas stalinizmo siautėjimo metais. Sumažėjo galimų sekti asmenų ratas (sekti žinomus visuomenės hierarchijoje asmenis tapo galima tik gavus kompartijos lyderių pritarimą).

KGB veikla buvo daugiaplanė: ji, be kovos prieš rezistencinį ir disidentinį judėjimą, užsiėmė ekonomine žvalgyba užsienyje, kovojo prieš organizuotą nusikalstamumą, kontrabandą ir t. t. (keitėsi veiklos formos ir metodai). M. Gorbačiovo viešumo politika paveikė ir imperijos saugumo tarnybas. Iki naujos imperijos vadovybės konfrontacijos su išcentrinėmis jėgomis KGB atsidūrė neaiškioje padėtyje: saugumiečiai neturėjo aiškių direktyvų, kaip elgtis su naujai besiformuojančiais judėjimais.

KGB ir Sąjūdis. Aptarsiu tik tą veiklos pusę, kuri vienaip ar kitaip tapo žinoma Sąjūdžio vadovybei. KGB intensyviai sekė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdį nuo pat jo gimimo, tik pirmomis jo susikūrimo dienomis, negavę aiškių instrukcijų iš Maskvos, nežinojo, kaip elgtis. Sėkmingai miestuose, miesteliuose ir kaimuose kuriantis Sąjūdžio rėmimo grupėms, žmonėms besirenkant į masinius mitingus, KGB vadovai generolai Eduardas Eismuntas ir Edmundas Baltinas panoro susitikti su Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės nariais. Jie ne tik nesikvietė sąjūdiečių į savo rezidenciją, bet pasiūlė susitikti su Iniciatyvinės grupės nariais jų pageidaujama laiku ir jų nurodytoje vietoje, nereikalavo derinti būsimų kalbėtojų ir susitikimo dalyvių. Taigi 1988 m. rugpjūčio 30 d. Lietuvos dailininkų sąjungos patalpose LPS Iniciatyvinės grupės nariai susitiko su Lietuvos TSR saugumo komiteto pirmininku E. Eismuntu ir jo pavaduotoju E. Baltinu.

Pokalbio metu aptartos opiausios Lietuvai temos (Lietuvos gyventojų deportacijos, politinių kalinių buvimas, KGB požiūris į galimybę atkurti Lietuvos valstybingumą, šalies demokratizavimą). Generolai įtikinėjo, esą jų reakcija priklausys nuo mūsų veikimo būdų: vienokia ji bus, jei tikslo bus siekiama galiojančių įstatymų ribose, ir kitokia, jeigu tai bus daroma pažeidžiant įstatymus. Tuo pat metu E. Eismuntas teigė, kad jis kaip asmuo darys viską, kad nebūtų atkurta buržuazinė santvarka. Paklausę, ką jis darys, jei nebus siekiama atkurti buržuazinę, o tik nepriklausomą Lietuvą, aiškiai atsakymo neišgirdome. Tačiau tai, ką išgirdome, turėjo įtakos Sąjūdžio taktikos koregavimui.

Apžvelgiant turimus KGB archyvus (pabrėžiu *turimus*, nes mums liko, ką jie paliko), galima manyti, kad jie nebuvo gavę aiškių nurodymų, kaip elgtis su Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiu, kol šis tiesiogiai nepasisakė už Lietuvos valstybingumo atkūrimą. KGB agentūra pradėjo energingai skverbtis į Sąjūdžio struktūras, kai ryškėjo galutiniai Sąjūdžio tikslai. Pirmu atveju norėta bendrauti kaip ir su visomis aneksuotos Lietuvos struktūromis, antru atveju siekta sukompromituoti Sąjūdžio (ir jam pritariančius) veikėjus. KGB kaupė, jų nuomone, Sąjūdžio veikėjus galinčią kompromituoti medžiagą. Kagėbistai sekė Sąjūdžio lyderius, kandidatuojančius į TSRS liaudies deputatus, fiksavo jų kalbas susitikimo su rinkėjais metu, viešus pasisakymus per žiniasklaidą, apie visa tai informavo Maskvą.

Po Sąjūdžio remtų deputatų pergalės TSRS liaudies deputatų rinkimuose Lietuvos KGB padalinys, tikėdamasis, kad Lietuvoje bus įvestas karinis valdymas, dar 1989 m. balandžio mėn. parengė visų Sąjūdžio seimo tarybos narių charakteristikas, rengė fizinio susidorojimo su jais planą kodiniu pavadinimu „Metel“ (Pūga⁵). Dar 1988 m. gruodį buvo sudarytas 273 asmenų sąrašas, kurie, susiklosčius kritinei situacijai, turėjo būti sulaikyti. Ypač pavojingais laikyti Vytautas Landsbergis, Romualdas Ozolas, Alvydas Medalinskas, Bronius Genzelis, Romas Gudaitis, Kazimieras Motieka, Vytautas Radžvilas ir Zigmas Vaišvila. Pagal šį planą buvo sudaryta 50 operatyvinių kovos būrių, kurie, pasitelkdami rinktinius milicijos pareigūnus, turėjo įvykdyti šią akciją⁶. Tam buvo kuriamas ir KGB rezervas, plečiama agentūra Sąjūdžio ir naujai besiformuojančių judėjimų struktūrose.

Apie Sąjūdžio veikėjus rinkta medžiaga buvo dvejopa: viena, skirta Maskvai (sąjūdiečių ryšiai su išeiviais, Vakarų kultūros veikėjais – visais vadinamaisiais antitarybiškai nusiteikusiai asmenimis, parenkant iš jų raštų citatas, rodančias, esą jie ir patys yra užsimaskavę antitarybininkai ir rusų tautos priešai) ir vidaus rinkai (vėlgi ištrauktos iš konteksto citatos, tik šį kartą bylojančias, esą anksčiau sąjūdiečiai buvo tokie pat imperijos garbintojai, o dabar pasuko į Sąjūdį, tikėdamiesi svaiginančios karjeros). Šie KGB „arsenalai“ vėliau buvo ir panaudoti.

Plano „Metel“ įdomybė ta, kad pagal TSRS Konstituciją KGB jokių sankcijų imtis prieš TSRS liaudies deputatus neturėjo teisės, o plane minimi keli asmenys buvo TSRS liaudies deputatai. Ši priemonė gorbačiovinės pertvarkos metais nebuvo panaudota nė prieš vieną deputatą. Tad neaišku, ar E. Eismuntas tokius nurodymus buvo gavęs iš Maskvos saugumo komiteto, ar veikė savo iniciatyva. Lietuvos KGB padalinys ypač suintensyvino savo veiklą po Lietuvos deputatų pasirodymo TSRS liaudies deputatų suvažiavime ir TSRS Aukščiausioje Taryboje. KGB siekė suskaldyti Sąjūdį ir naujai besikuriančias partijas. Tai akivaizdu iš generolo E. Eismunto ataskaitos⁷ Maskvai 1989 m. gruodžio pabaigoje – po LKP XX suvažiavimo.

Generolas guodžiasi, kad Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, pasinaudodamas politine situacija, susiklosčiusia respublikoje, „spekuliuodamas valstybingumo ir nepriklausomybės idėjomis, pradėjo aktyvią kovą, siekdamas užgrobti įstatymo leidžiamąją ir vykdomąją valdžią“⁸. Toliau nurodo, kad Sąjūdžiui atstovaujantys TSRS liaudies

⁵ A. Anušauskas, Tiesos sakymas, *Naujasis židinys-Aidai*, 2008, Nr. 6, p. 225–229.

⁶ Ten pat, p. 226.

⁷ Э. Эйсмунтас, Отчет об итогах оперативной и служебной деятельности ЛПИ Литовской ССР за 1989 год, *KGB LTSR dokumentų saugykla*, f. K-1, ap. 46, b. 324 (iš viso 26 lapai).

⁸ Ten pat.

deputatai daro spaudimą Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai ir ši Lietuvoje faktiškai įteisino daugpartinę sistemą. Generolas dėsto, esą jam nepavyko suskaldyti Sąjūdžio vadovybės, nors ir sumažino radikaliausių jo veikėjų A. Skučo, P. Vaitiekūno įtaką⁹. Didžiausiu laimėjimu E. Eismuntas laiko tai, kad jam pavyko supriešinti Sąjūdį su Lietuvos laisvės Lyga¹⁰. Generolas Maskvai raportavo, jog KGB sekasi iš vidaus griauti Lietuvos demokratų ir Krikščionių demokratų partijas¹¹.

KGB ieškojo tiesioginių kontaktų su žiniasklaida tam, kad galėtų supriešinti ir diskredituoti Sąjūdį bei kitas Lietuvos politines jėgas. Jai tiesiogiai pametėdavo KGB reikalingą (neretai ir klastotes) medžiagą. Pasak E. Eismunto, kagėbistams pavyko paskelbti daugiau kaip 400 tokių publikacijų, tarp jų ir užsienio spaudoje¹². KGB inspiravo savo neva nelegalių leidinių leidybą. Tada Lietuvos padangėje atsirado įvairių provokacijų specialistas generolas Stanislovas Caplinas, įdarbintas E. Eismunto pirmuoju pavaduotoju.

1989 m. rudenį pasirodė Leono Kiauleikio redaguojamas „nepriklausomas“ laikraštukas „Kranklys“. Jis ėjo dideliu tiražu ir buvo platinamas veltui. Jis taškė purvais visus, kurie siekė nepriklausomybės. L. Kiauleikis siekė „įrodyti“, esą sąjūdiečiai bendradarbiauja su KGB. Prieš 1990 m. rinkimus „Kranklys“ paskelbė, kad Vladimiras Beriozovas pokario metais dirbo saugume (vertėjavo kagėbistams), o Jokūbas Minkevičius – Antrojo pasaulinio karo metais karinėje žvalgyboje. Dalis dokumentų buvo autentiški. Tuo įsitikinta, perėmus KGB archyvus. Jau tada kilo klausimas, iš kur juos gavo L. Kiauleikis. Dabar iliustracijos komisija paskelbė, kad L. Kiauleikis – slaptasis KGB agentas. Tai įrodyta ir teisme.

Kaip žinia, slapti agentai be savo vadų žinios neskelbdavo kitus agentus demaskuojančios medžiagos, o jeigu skelbė, vadinas, to reikėjo darbdaviams. Taip ryškėja dar viena KGB akcija, pjudžiusi Lietuvos žmones. Dabar žinome, kad pagrindiniai susidorojimo su komunistais šaukliai taip pat buvo KGB informatoriai. Jie ir niekuo dėtiems Sąjūdžio aktyvistams klijuodavo etiketes „jis – kagėbistas“.

Savo šeimininkus Maskvoje E. Eismuntas informavo, jog po 1990 m. vasario mėn. rinkimų į LTSR Aukščiausiąją Tarybą Lietuva tikriausiai pasitrauks iš TSRS ir sieks tapti nepriklausoma valstybe. Tam atvejui jis siūlė būti pasirengusiems ir tikino, jog Lietuvos KGB padalinys tikrina savo kadrus bei agentūrą bei rengiasi veikti ekstremalioje situacijoje. Pasak jo, 1989 m. gruodžio mėnesį KGB Lietuvoje dar disponavo

⁹ Ten pat, l. 16.

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Ten pat.

¹² Ten pat, l. 13.

6377 patikimais slaptais agentais¹³ (ką jie veikia dabar? kaip žinia, prisipažino vos pusantro tūkstančio, kai kurie iš jų jau buvo „iššaldyti“).

KGB veikėjų ataskaitos šeimininkams Maskvoje ir kiti aptikti dokumentai rodo, jog ši institucija siekė, kad ją žmonės mitologizuotų. Daugelis piliečių tikėjo, kad kiekviename kolektyve yra KGB agentas. Ar taip galėjo būti?

Kiek Lietuvoje būta kolektyvų? Negi mažiau nei septyni tūkstančiai? Juk daugiau KGB agentų neturėjo. Iš kur jų galėjo būti kiekviename kolektyve? Tai – viena. O antra? Kagėbistai į savo kontorą kviesdavo tik įtariamuosius asmenis. Ten nesusitikinėdavo su agentais, kad jie nebūtų paviešinti. Koks agentas, jeigu jis žinomas? Konspiracinių butų ir jų lankytojų kiekis buvo gana ribotas, juolab mažuose miestuose ir miesteliuose. Jie būtų pastebimi ir visuomenės iššifruojami. Kai KGB galutinai suvokė Sąjūdžio tikslus, ėmė rengtis drastiškiems veiksams. Vienas jų – įtikinti Maskvą, kad Lietuvoje būtina įvesti ypatingąjį valdymą. To jie patys negalėjo padaryti, nes pagrindiniai Sąjūdžio lyderiai buvo TSRS liaudies deputatai. Ne stalinizmo metas – jie negalėjo jų represuoti be TSRS liaudies deputatų leidimo, o tam reikėjo dviejų trečdalių jų pritarimo, kas buvo sunkiai įvykdoma, nes „perestrojkos“ deputatai buvo kitokie nei anksčiau. Tam reikėjo svarių įrodymų.

TSRS liaudies deputatams, ministrams ir kitų imperijos aukštų pareigūnų dėmesiui buvo išplatinta brošiūra¹⁴, kurioje pateiktos citatos iš Sąjūdžio remtų TSRS liaudies deputatų viešų kalbų, straipsnių, esą įrodančios, kad jie yra socializmo ir ypač rusų tautos priešai. Šį veiksmą galėjo atlikti tik specialiosios tarnybos, nes įėjimas į Suvažiavimo rūmus buvo stropiai saugomas ir bet kas ten patekti negalėjo, antra, įrašyti įvairiose Lietuvos vietovėse pasakytas deputatų kalbas, surinkti citatas, išbarstytas po įvairiausių leidinius buvo ne „Jedinstvos“ ar panašios organizacijos jėgomis.

Nepriklausomybės paskelbimo išvakarėse padėtis pasikeitė; anksčiau pagrindinis veiklos devizas buvo neskirstykime žmonių pagal tai, kokiai partijai jie priklauso ar priklausė, veikime kartu, o artėjant rinkimams į LTSR Aukščiausiąją Tarybą pasigirdo šūkių: „Po nepriklausomybės paskelbimo visus komunistus iškarsime“. Kaip vėliau išryškėjo, šių lozungų autoriai dažniausiai buvo KGB agentai.

Dalies provokatorių pavardės yra žinomos. Neįvardiju jų dėl dviejų priežasčių: vienų jau nebėra tarp gyvųjų, todėl nepadoru mesti šešėlį ant jų artimųjų, kurie tikriausiai niekuo dėti, kiti prisipažino Liustracijos komisijai, todėl juos nuo viešumo saugo įstatymai.

¹³ Ten pat, l. 23.

¹⁴ *Мысли вслух народных депутатов СССР от Литовской ССР руководителей движения „Саюдис“* (1989).

Iš kur tie kvietimai? Ar noras nukreipti nuo savęs dėmesį šaukiant: „Laikykite vagį...!“? Ar tai generolo Stanislavo Caplino gerai suplanuota Lietuvos visuomenės skaldymo akcija? Gal išsami archyvinės medžiagos analizė padės atsakyti į šį klausimą.

KGB veikla po nepriklausomybės paskelbimo. Dabar mano požiūris į apklausiamus aukštus KGB pareigūnus pasikeitė, prisiminus V. Putino posakį: „buvusių čekistų nebūna...“ 1991–1992 m. kagėbistų pasakojimus priėmiau už gryną pinigą, dabar susimąstau: ar jie, profesionalai, nemulkinio mūsų? Pagrindinis komisijos tikslas buvo išaiškinti, ar yra KGB agentų Aukščiausioje Taryboje bei Vyriausybėje.

Įvairiuose aptiktuose šaltiniuose figūravo agentas Gediminas. Jis iki pat pučo informavo apie Aukščiausios Tarybos ir jos padalinių veiklą, taip pat ir apie Aukščiausios Tarybos Prezidiumo posėdžius. Kildavo nedviprasmiški klausimai: kas jis? Realus asmuo? Agentu galėjo būti bet kuris Aukščiausios Tarybos, jos Prezidiumo narys, Aukščiausios Tarybos tarnautojas. O gal tai sumaniai įtaisyta „blakė“, iš kurios informaciją nurašydavo KGB karininkas ir skelbdavo tuo vardu. Ir pagaliau: kodėl mums paliko minėtą medžiagą? Juk laiko ją sunaikinti turėjo pakankamai. Peršasi atsakymas: medžiagą paliko sąmoningai, kad mes suktume galvą, kas jis ir vienas kitą įtarinėtume. Kas tie kagėbistai?

Po Kovo 11-osios prasidėjo Aukščiausios Tarybos skilimas. Vieną dieną deputatai savo pašto dėžutėse rado lapelį, kuriame tekstas prasidėjo žodžiais: „Mes, Valstybės Saugumo komiteto iniciatyvinės grupės „Už Nepriklausomą Lietuvą“ nariai, reiškiamo susirūpinimą esama politine padėtimi Respublikoje“. Toliau vardijami esą Aukščiausioje Taryboje veikiantys agentai. Lapelyje rašoma: „Žmonės, dirbę informatorių darbą VSK tarnybose ir šiandien naudojantys Aukščiausios Tarybos tribūną savo tikslams, nepadarė atitinkamų pareiškimų dėl šios savo veiklos, todėl manome, kad mūsų pareiga jums padėti“. Kas tai? Kodėl KGB karininkai anonimiškai išduoda savo įstaiigą, o ne pasitraukia iš ten ar bent neužmezga ryšio su Lietuvos saugumo departamentu ir jam neperduoda turimos informacijos? Manychiau, tai viena iš visuomenės skaldymo akcijų. O gal besiblaškantys, svyruojantys karininkai? Vėliau KGB archyvuose neaptikau patvirtinančios ar paneigiančios tą ar kitą versiją.

Berods, 1991 m. rugpjūčio 21 d. KGB darbuotojai staigiai apleido patalpas. Kol komisija jas perėmė, KGB rūmuose šeimininkavo kas tik norėjo. Dabar negalime pasakyti, kur kokie dokumentai yra (Rusijoje ar Lietuvoje). Galimi įvairūs dokumentų grobimo motyvai: vieni nepasitikėjo nauja valdžia ir taip norėjo juos išsaugoti ateičiai, kiti ketino jais šantažuoti buvusius agentus ir iš to gauti dividendų, tretii norėjo „išbalinti“ savo praeitį.

Šiandien akivaizdu, kad KGB iš anksto ruošėsi nutraukti savo legaliąją veiklą, bet nepasitraukti iš Lietuvos. Manau, mums žinomi tie agentai, apie kuriuos KGB norėjo, kad žinotume.

Po Kovo 11-osios antrą kartą pasklido žinia, esą agentūrinė kartoteka išvežama į karinį miestelį ir ten deginama, esą kagėbistai baiminosi, kad ji nepatektų į atkurtos valstybės saugumo rankas. Dabar žinome, kad ji buvo išvežta į Rusiją, o apie deginimą skleidė gandas, kad įtikintų esą KGB pasitraukia iš Lietuvos.

Tai iš karto davė lauktų rezultatų: prasidėjo tautos supriešinimas. Tauta, užuot vieningai veikusi, pradėjo tarpusavyje rietis. Nežinau, kas suvedinėjo asmenines sąskaitas, kas taip svajojo padaryti politinę karjerą, o kas vykdė KGB gilumoje gimusį tautos supriešinimo planą. Todėl niekaip negaliu pamiršti tuometinio „Lietuvos aid“ redaktoriaus S. Stomos pinamo „Voratinklio“ (jų mežginiai jaučiasi iki šių dienų). Daugelis komisijos narių stengėsi sąžiningai atlikti savo pareigas. Šiek tiek šį reiškinį paaiškino Rusijos žiniasklaida. Aukščiausio rango Rusijos veikėjai įrodinėjo, esą Lietuva nesugebėsianti būti savarankiška valstybė (anksčiau ar vėliau ji sugrįš į Rusijos globą). Natūralu, kad kaimyninės šalys siekia mus veikti. Vienas tų įtakos svartų yra slaptosios tarnybos. Šiandieniniame technikos amžiuje jos labiau linkusios veikti žmonių smegenis.

Žinojau, kad agentai gali būti „išaldyti“, tai yra jiems leista kurį laiką laisvai įsikurti, dažniausiai užsiimti verslu. Pirmai pradžia jie aprūpinami negražinamomis lėšomis. Jeigu agento paslaugų neprireiks, gali būti paliktas ramybėje, o prireikus kiekvienu momentu gali būti „atšildytas“.

Pokyčiai imperijoje veikė ir jų mąstyseną. 1989 m. gruodžio 30 d. dienraštis „Tiesa“ paskelbė anoniminį 38 KGB karininkų pareiškimą, kad jie pritaria LKP atsisakymui nuo Maskvos ir Lietuvos valstybingumo atkūrimui. Manau, kad daugelis tų karininkų nuoširdžiai tikėjo Lietuvos nepriklausomybe, bet neatmetu galimybės, kad tarp jų buvo ir specialiai infiltruotų į tą grupę. Esu tikras, kad ne vienas kagėbistas praregėjo. KGB vadovybė juos iššifravo ir atleido „dėl tarnybinio netikimo“. Prasidėjo KGB valymas, tais pačiais motyvais buvo atleista dar apie 100 lietuvių karininkų. Taigi kagėbistas kagėbistui nelygus. Kaip juos atskirti?

KGB archyvai rodo, kad po Baltijos kelio susirūpinta KGB rezervu, kruopščiai tikrintas jo patikimumas. KGB karininkų rezervistų paskirtis – karo arba politinių suiručių metu papildyti (arba pakeisti) KGB karininkų gretas, šiuo atveju – veikti prieš Lietuvos valstybingumo šalininkus. Nežinoti to galėjo nebent naivuolis. Šis rezervas buvo komplektuotas vien savanoriškumo principu. Į jį traukti nereikėjo jokių kitų instancijų sutikimo. Ta proga turime matyti principinį skirtumą tarp asmenų, užverbuotų į

KGB rezervą brežnevinės stagnacijos ir paskutiniaisiais gorbaciovinės „perestrojkos“ metais.

Naujasis KGB rezervas turėjo būti pasirengęs karinės padėties Lietuvoje įvedimui. Jo funkcijoms priklausytų suiminėti (reikalui esant ir fiziškai naikinti) nepatikimus asmenis, kurių sąrašai buvo sudarinėjami. Kitaip nei etatiniai KGB darbuotojai, rezervistų sąrašai nebuvo patekę į Laikinosios komisijos rankas (žinotas tik pats faktas ir verbavimo tikslas). Dėl to komisija jų netyrinėjo, kaip netyrinėjo ir save įvardijusių skundikų.

Turimų dokumentų analizė rodo, kad KGB kruopščiai rengėsi veiklai po Lietuvos valstybingumo atkūrimo (formuotas KGB rezervas, kuris turėjo perimti etatinio KGB aparato funkcijas). Turime matyti principinį skirtumą tarp KGB rezervo, formuoto, kai imperija buvo savo zenite, ir Lietuvos nepriklausomybės skelbimo išvakarėse, tai yra, kai imperija nejuto sau vidinio pavojaus ir kai jos griūtis tapo akivaizdi. Naivu tikėti, jog svetimų valstybių specialiosios tarnybos nepriklausomoje Lietuvoje galėtų remtis smulkiais ir neturinčiais specialaus pasirengimo šnipukais. Jiems reikėjo naujos vadybės, kurią ir turėjo sudaryti KGB rezervas.

KGB viešai Lietuvoje veikė ir po nepriklausomybės paskelbimo: toliau verbavo agentus, palaikė ryšius su mūsų antivalstybinėmis organizacijomis. Algirdo Endriukaitis duomenimis, nuo 1990 m. kovo 11 d. iki 1991 m. rugpjūčio 23 d. užverbuotas 121 agentas įvairiose Lietuvos vietose (nuo Visagino iki Klaipėdos)¹⁵. Tai, kad tuo metu žmonės leidosi verbuojami (tiesioginis šantažas vargu ar naudotas) rodo, kad jie arba netikėjo Lietuvos valstybės atgimimu ir tuo tikėjosi „užsidirbti“ sau dividendų, arba siekė mūsų valstybės likvidavimo, bet abiem atvejais vertintini kaip aršūs Lietuvos valstybės priešai.

Nenurimsta skandalas dėl KGB rezervo. Vieniems – tai paprastas burbulų pūtimas, kitiems – rimtas reikalas. Neturiu aiškios nuomonės dėl iliustracijos įstatymo. Nesinorėtų visų vertinti vienareikšmiškai: rezervistų, kurie jais tapo dar septintajame–aštuntajame dešimtmetyje, ir tų, kuriuos į rezervą pakvietė Stanislovas Caplinas. Tai yra asmenys, kurie buvo pasirengę su ginklu suiminėti sąjūdininkus; agentus (dvasininkus, tremtinius, politinius kalinius), nepajėgusius atsilaikyti prieš jiems taikytas represijas, ir asmenis, tapusius agentais, kai tauta pakilo į kovą dėl savo teisių ir paskelbė nepriklausomybę. Pirmu atveju susiduriame su silpnais žmogeliais, antruoju – su atvirais Lietuvos valstybės priešais. Kaip jais galima pasitikėti?

¹⁵ Algirdas Endriukaitis (g. 1936) – 1957–1963 m. kalėjo už antitarybinę veiklą, nepriklausomybės akto signataras, 1991–1992 m. Komisijos KGB veiklai ištirti Lietuvoje narys, iki šiol pasišventęs tyrinėja užsienio specialiųjų tarnybų veiklą Lietuvoje. Jis man leido pasinaudoti savo surinkta medžiaga.

Oficialiai KGB kontora savo veiklą nutraukė 1991 m. rugpjūčio 23 d. Iki tol ji veikė viešai. Dabar ji reziduoja. Rusijos bolševikai, 1917 m. spalio 7 d. užgrobę valdžią, dorojosi su carine ochranka ir kitomis buvusiomis Rusijos slaptomis tarnybomis. Jie skelbė: „senąjį pasaulį išardysim iki pat pamatų...“ Ir griovė, bet pasirodo, ne viską (kai ką perėmė ir iš carinės Rusijos slaptųjų tarnybų arsenalo). Bolševikai sugebėjo į tarpukario Lietuvos vadovybę, jos karinę vadovybę infiltruoti savo agentūrą. Ką mums sako generolų Konstantino Kleščinskio, Vinco Vitkausko vardai?

Rusija pasiskelbė, kad ji yra TSRS teisių ir struktūrų perėmėja, vadinasi, ir spec-tarnybų. KGB ir GRU turėjo pakankamai laiko pasirengti viešam pasitraukimui iš Lietuvos, todėl nemanau, kad jos čia nepalikto savo įvairių priedangos institucijų, kurios ir dabar veikia. Jokia žvalgyba pati nenutraukia savo veiklos. Neretai ji tik keičia šeimininką... Tik naivuolis gali manyti, kad Rusijos specialiosios tarnybos neveikia Lietuvoje. Tačiau tai – Lietuvos specialiųjų tarnybų, visų pirma Lietuvos valstybės saugumo departamento tyrimų ir reagavimo objektas.